

ОБРАЗ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАД У ТВОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ XIX – XX СТ.

THE IMAGE OF ELYSAVETHRAD CITY IN THE WRITERS WORKS OF XIX – XX C.

Щоб відтворити образ міста XIX ст., мало підпорядкувати меті вивчення публікацій соціально-політичного забарвлення, документів економічного плану, подій культурно-мистецького життя й освітнього процесу. Навіть найповніша сукупність історико-краєзнавчих джерел не забезпечує дослідника від аксіологічної суб'єктивності, оскільки не дає ключа до розгадки сутності явища, його психічного стану, який суттєво впливає на внутрішнє самоусвідомлення захищеності / безборонності мешканців міста, душевної рівноваги, що стимулює розвиток особистості, чи навпаки – пригніченості під тиском обставин. Іншими словами, логіка раціональних чинників потребує доповнення ірраціональними мотиваціями. Тому для глибшого осягнення характеру провінційного міста, його реагування на виклики часу варто залучити, на перший погляд, суб'єктивну інформацію – листування, щоденники, мемуари, художні твори, які дають матеріал для заповнення лакун внутрішнього буття, відцентрових і доцентрових конфліктів та зумовлених ними змін, аби феномен міста наповнився живим диханням, а зі скелець особистісних самоусвідомлень постала мінливість суспільного калейдоскопа.

Сучасний Кропивницький за свою історію зазнав п'ять перейменувань. Із 1754 р. до 1924 – Єлисаветград (козацтво мало схильність до коротшої назви – Єлисавет. Боротьба за назву засвідчила усвідомлення її як ідеологеми, важеля вербального впливу на суспільну свідомість.

Задля паритету сприйняття міста XIX ст. очевидцями до лектури залучено літературну спадщину й епістолярій вітчизняних та іноземних митців, чий життєвий шлях проліг теренами краю.

Досліджувалися такі аспекти:

- сприйняття суб'єктами свідчень зовнішнього образу міста (екстер'єр, економічна діяльність, культурно-освітнє середовище);

- парадигма внутрішнього стану цілепокладання мешканців;
- ознаки самоусвідомлення у творах письменників-земляків.

Безумовно, свіжість бачення притаманна погляду мандрівника, що ніби «відкриває» місто, оживлює й «одивнює» його власною присутністю. Найбільш цитованим у баталіях перейменування став уривок із повісті Т. Шевченка «Наймичка»: «Степь. И все степь. Наконец мы остановилися ночевать в Дидовой балке. На другой день та же степь и те же детские думы.

– А вот и Елисавет! – сказал отец.

– Где? – спросил я.

– Вон на горе цыганские шатры белеют» [1, с. 118]. У повісті, створеній 1854 р., в засланні, але з конспіративних міркувань датованій 1845 р., ретроспективно візуалізовано панорамні враження від поїздки Тараса з батьком 1824 р., тому батьків погляд немов мимоволі накладається на життєвий досвід поета, відірваного від рідного краю, і рецептивно продукує метонімічний паралелізм, продиктований усвідомленням невисловленої морально-психологічної драми – гвалтування почуття материзми.

Натомість погляд на екстер'єр міста зблизька демонструють спогади російського поета А. Фета, чії родинні фінансові проблеми не додавали оптимізму. Перебування в Єлисаветграді (1845-1854) Фет згадує як утілення провінційної сірості й обмеженості, однак варто розрізнити враження від міста й армійського побуту, конфлікт належного і дійсного: поет розчарований, що звання кавалерійського корнета не дало йому титула потомственного дворянина, оскільки, за новим указом, належало служити до майора. Проте відчуття безвиході змінюється завдяки спілкуванню з родиною Бржеських і згадці про перебування Ф. Ліста в Єлисаветграді: «Ніщо не зближує людей так, як мистецтво, загалом – поезія в широкому розумінні слова» [2, с. 215]. Негативні враження від прогулянки Єлисаветградом 1889 р. залишив і відомий єврейський драматург Яків Гордін. У цьому контексті прославляння років головування містом О. М. Пашутіна (1878-1905) як часу процвітання, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. У п'єсі «По ревізії» М. Кропивницький сатирично зобразив не лише рівень «грамотності» судових чиновників, але й рівень пиятики, а саме виробництво алкоголю було родинним бізнесом Пашутіних-купців. Щодо господарювання в місті проливає світло лист І. Карпенка- Карого від 29.01.1897 р.: «Ми приїхали в Єлисавет і каємось, бо нема гірше, як між своїми... Діла погані. Єлисавет паршивий, скучний, на тротуарах лід, не можна ступіня зробити без страху за свою голову. Люде всі чужі...» [7, с. 108].

Підґрунтям для висновків про основні чинники занепаду торгівлі й безгрошів'я населення слугує лист І. Аксакова, російського публіциста і поета, А. Д. Блудовій від 21.04.1854 р., де він гірко констатує невідповідність доручення йому Географічного товариства вивчити питання «про торгівлю салом» викликам часу – війні: «...мені доводиться досліджувати те, чого немає» [3, с. 337].

Розлогий опис Єлисаветграда дає Панас Сакаганський у мемуарах «По шляху життя» (1935), акцентуючи і «степ без краю» довкіл, і забудову міста й передмість, та головне – психологічне відчуття доби: «Шлях цей колись за царя Миколи I був велелюдний, особливо коли у Вознесенську починався компамент, куди приїздив цар зо всім двором і навіть дехто з іноземних царів. Сюди приїздила й царська трупа» [4, с. 15]. Зрозуміло, що деталізується культурне середовище формування театру корифеїв. Докладний опис побуту містян і життєвих колізій знайомих і приятелів Тобілевичів дає змогу відтворити пошук прототипів майбутніх персонажів.

У романі «Степи полинові» Миколи Смоленчука місто постає перед очима

Марка Кропивницького як воєнізоване поселення, де й у школах панує окозамилювальний вишкіл, як у війську, процвітають купецтво і міщанська пиха [5, с. 48–50].

У вибраній есеїстиці М. Смоленчука «Скарби золотого поля» [6, с. 50] постає І. Тобілевича трактується як визначальна не тільки в культурному, але й у громадсько-політичному житті Єлисаветграда, де в 1878–1880 рр. гуртувалися народники (за жандармськими справами, – українофіли), які вели культурно-освітню діяльність. У листі від 30.11.1880 р. академіку Санкт-Петербурзької академії наук О. Піпіню вони зважилися порушити питання про права української мови [7, с. 81]. Не акцентуватиму на ролі М. Кропивницького у становленні й розбудові українського професійного театру в умовах дії відомих антиукраїнських наказів, оскільки ця тема ґрунтовно досліджена професором А. Новиковим [8].

Отже, візуальна статичність образу міста, з одного боку, зумовлена метафоризацією домінанти його сприйняття: для батька Шевченка шатро, яке в народних уявленнях здавна асоціювалося зі способом життя ромів, стає символом доби розбійного кочівництва, театралізованого ошуканства. Ці риси сугестивно перенесені на воєнізований російський табір. У Фета провінційне місто викликає огиду й асоціюється з образом містичного болота, однак мимоволі чужинець засвідчив прищеплення імперською системою кар'єризму, маніпулювань і зневаги людською гідністю.

Гостру сатиру повітового бюрократизму, окозамилювання, хабарництва в п'єсі М. Кропивницького «По ревізії» [9] варто розглядати як викриття депресивного стану судочинства не лише в «Ялисоветі», а як «зривання масок» із іманентних імперських рис. Тому логічним бачиться висновок Дон-Амінадо: «Трималось місто на трьох китах: Вокзал. Тюрма. Жіноча гімназія» [10, с. 55]. У такий спосіб сатирик наголосив і топос перехрестя вибору – вокзал, і вуалювання жіночої залежності в родині, і в'язницю як уособлення вироку інакомисленню і копію зразка «тюрми народів».

На завершення дискурсу метафоризації історичного образу Єлисаветграда варто додати штрих із роману «Андрей Кожухов» земляка-революціонера С. Кравчинського: за описом локусу самоусвідомлення головного героя нескладно впізнати Єлисаветград, однак у художньому світі письменника його назва – Дубки [11, с. 7]. Розгадка авторського топоніму, очевидно, бере початок від візиту графа Потьомкіна і посадки ним дубка в Миському саду. Годі стає зрозумілим тонкий підтекст фальшування дійсності декораціями, а отже, кодування метафори епохи в назві міста.

Серед нових спроб художнього осмислення образу міста XIX ст. цікавий ракурс пропонує повість для підлітків В. Кобзаря «Запах фіалки» (2017) [12], де історичне тло доби реконструюється як захопливий кросовер. Ментальну підприємливість євреїв і ощадливу господарність німецьких колоністів зіставлено з українською довірливістю крізь лінзу роздумів оповідача-підлітка. Прозаїк «сугерус зв'язок між мовою, ментальністю, віруваннями,

господаруванням і національною єдністю» мотивом мовно-історичної самоідентифікації, створює «багатоголосу мовну палітру тодішньої Херсонської губернії, простеживши і виразне прагнення до мовленнєвої самоідентифікації, й асиміляційні, пристосуванські настрої частини колишніх селян, аби в такий спосіб позбутися почуття меншовартості» [13].

Отже, художня література, мемуаристика, епістолярій дають розлогий матеріал для об'єктивної образу Єлисаветграда, вибудови його із вражень очевидців метафоричними узагальненнями шляхом глибинного усвідомлення дисонансу зовнішнього благополуччя і внутрішнього життя провінції, її конфліктів, драм і боротьби за загальнолюдські цінності.

Література

1. Шевченко Т. Наймичка : Повесть / Тарас Шевченко. Зібрання творів : У 6 т. К., 2003. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. С. 57–120.
2. Фет А. Воспоминания. Афанасий Фет / Предисл. Д. Благого, сост. и прим. А. Тархова. М.: Правда, 1983. 312 с.
3. Письма И. С. Аксакова к А. Д. Блудовой // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. М. : Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 2001. [Т. XI]. С. 337–338.
4. Саксаганський П. По шляху життя / Панас Саксаганський. К., 1935.
5. Смоленчук М. Степи полинові : Роман / Микола Смоленчук. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017.
6. М. Смоленчук. Скарби золотого поля : Вибрані краєзнавчі розвідки, есеї та статті / Микола Смоленчук. Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2015. 296 с. (Серія «Із архівної скарбниці»).
7. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси // Упор. і вступ. стаття С. Бронза. вид. 2-е, перероб. та доп. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012.
8. Новиков А. Учитель корифеїв: життя Марка Кропивницького. Харків: ХІФТ, 2019. 248 с.
9. Кропивницький М. Л. По ревізії // М. Л. Кропивницький. П'єси. К. : Дніпро, 1990. (Б-ка укр. класики «Дніпро»). С. 226 – 261.
10. Дон-Амінадо. Поїзд на третій путі : Уривок із повісті // Корінь А. Стежками століть. Кропивницький : КОД, 2019. С. 55–56.
11. Степняк-Кравчинський С. М. Андрей Кожухов. Домик на Волге. М. : Худ. Л-ра, 1980. – С. 240 – 252.
12. Кобзар В. Запах фіалки : Повесть / Володимир Кобзар. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 143 с.
13. Царук А. «Запах фіалки» : формула тонкого аромату історичної прози для підлітків // ЛітАкцент, 2018. 23 квітня.